

बदलत्या वळणावरील उल्लेखनीय वैदर्भीय कादंबरी 'कात टाकलेली नागीण'

डॉ. पवन मांडवकर

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

अध्यक्ष, सं.गा.बा. अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

सारांश

पांडुरंग श्रावण गोरे यांची 'कात टाकलेली नागीण' ही या बदलत्या टप्प्यावरची महत्त्वाची कादंबरी म्हणून गणली जाते. कादंबरीत तीन प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत - मंजुळा, बाळासाहेब आणि रंगराव. मंजुळा कादंबरीची नायिका आहे. मंजुळेच्या आयुष्याची विविध वळणे टिपण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत.

बीजशब्द :- वैदर्भीय, कादंबरी, कात टाकलेली नागीण, मंजुळा, हिरकणी

प्रस्तावना

साठपूर्व आणि साठोत्तर असे दोन टप्पे वैदर्भीयच नव्हे तर समग्र मराठी साहित्यात महत्त्वाचे म्हणून अभ्यासले जातात. दोहोंना जोडणारा कालखंड बदलाचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. या टप्प्यावर जे साहित्य निर्माण झाले त्यात स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील समस्या, समाजव्यवस्था, ग्रामीण आणि शहरी जीवनातील चढउतार यांवर अधिक प्रकाश टाकण्यात आल्याचे दिसते.

पांडुरंग श्रावण गोरे यांची 'कात टाकलेली नागीण' ही या बदलत्या टप्प्यावरची महत्त्वाची कादंबरी म्हणून गणली जाते. वैदर्भीय साहित्यिकांत गोरे यांचे नाव आदराने घेतले जाते. त्यांच्या साहित्यकृतींपैकी या कादंबरीची चर्चा व्यापक प्रमाणावर झाली आहे. वेगळ्या काही वैशिष्ट्यांसह आणि काही उणिवा किंवा दोषांसह ही कादंबरी अभ्यासली गेली, त्याचा लेखाजोखा या निबंधात माडला आहे.

विषय विवेचन

वैदर्भीय जीवनाचे अस्सल वर्णन ज्या कादंबरीत आढळते ती पां.श्रा. गोरे यांची 'कात टाकलेली नागीण' ही प्रादेशिक कादंबरी १९६१ साली प्रसिद्ध झाली. स्वातंत्र्यानंतरच्या कालखंडात प्रदीर्घ स्वरूपाची ही महत्त्वपूर्ण कादंबरी. दिलदार आणि झुंजार अशा वऱ्हाडच्या वर्णनाने परिपूर्ण अशा या कादंबरीतील मंजुळा उर्फ हिरकणीच्या जीवनातील ऊनसावल्यांचा इत्यंभूत आलेख आलेला आहे. वऱ्हाडची माती, माणसांचे ऋणानुबंध, गावातील बायाबापड्यांचे सुखदुःखाचे जीवन, त्यांचा बोलघेवडेपणा, तिथले वातावरण यांचे अतिशय उत्कटतेने वर्णन लेखकाने केले आहे.

या कादंबरीत मंजुळेच्या कथेसोबतच एक सजीव खेडे वाचकांपुढे उभे राहते. वास्तविक पाहता मंजुळेच्या जीवनातील चढउतार दाखवतानाच तत्कालीन वऱ्हाडातील इजारदार घराण्याची धूळधाण कोणत्या कारणास्तव झाली, याकडेही ही कादंबरी अंगुलीनिर्देश करते. मंजुळा ही निळोण्याच्या बापूसाहेब इजारदारांकडे शेतगडी म्हणून कामाला असलेल्या हिंमतची पत्नी. परिस्थिती गरिबीची असल्याने हिंमत त्याच्या पत्नीला सुखाचे दिवस देऊ शकत नाही, याची जाण त्याला असते. त्यामुळे ता दुःखी असतो. गरिबीमुळे व मंजुळेच्या सौंदर्यामुळे तिला काय त्रास होतो, याचे वर्णन करताना लेखकाची लेखणी काहीशी अधिक खोलात शिरलेली दिसते. तिच्या तारुण्याची कळी नुकतीच फुटून पाकळी पाकळी फुलली होती. तिच्या ओठातून व नखातून ओतप्रोत भरलेली ऐन जवानीची गर्द गुलाबी रेशनी सळसळत होती. नवतीची नव्हाळी म्हणजे अगोदरच उतू आलेल्या दुधावरची साय, ती केव्हाही गोडच असणार; पण तिच्यात सौंदर्याच्या साखरेची भर पडल्यावर त्या साखरसायेची गोडी जी अवीट असते, ती मात्र सांगून कळण्यासारखी नसते. पिंडदार पोटच्या, घाटदार मांड्या, थेड बेलण्याने लाटल्यासारखे सुडोल दंड, आणि बन्सी गव्हाच्या रंगालाही लाजविणारी शरीराची पिवळी कांती. सारेच काही गोड होते. पाहताना कोणत्याही जीवाला सहज मोहनवाया करील असा आवळत्या गाठीसारखा अंगाचा कटकर नेटका बांधा तिला अगदी सुंदर खुलून दिसत होता.^१

पां.श्रा. गोरे यांनी मंजुळेचे असे वर्णन केल्यावर बापूसाहेब इजारदारांच्या मुलाचे म्हणजे बाळासाहेबांचे तिच्या तारुण्यावर लक्ष गेल्यावरच्या प्रसंगांचे चित्रण विस्ताराने केले आहे. बाळासाहेब आपला मित्र रंगराव याच्या मदतीने तिला जाळ्यात ओढण्याचा प्रयत्न करतो. सुरुवातीला त्याला यश मिळत नाही; परंतु हिंमतचे आजारपण, त्याचा मृत्यू, मंजुळा व तिची सासू निराधार होणे अशा विविध घटनांमुळे परिस्थितीचा फायदा बाळासाहेबाला मिळून मंजुळा अडकते. 'तिच्या शरीराच्या माव्यावर जबरदस्तीने तिच्या कुचाची उशी करून, घटकाभर सुखनिद्रा भोगणारा हा घटकेचा प्रवासी यापुढे मात्र तिच्या संबंध शरीराला व्यापून कायमचा रहिवासी बनतो.'^{१२} पुढे तिला दिवस जातात आणि दुर्दैवाचे दशावतार तिच्यापुढे उभे ठाकतात. संकटांची चढती कमान तिला चढावी लागते. पापकर्म केले म्हणून गावपंच तिला गावाबाहेर काढतात. यवतमाळला तिच्यावर पोलिसांकरवी बलात्कार होतो. टवाळखोर परधर्मीय तिच्या भोवती घिरट्या घालतात. अशी संकटे येत तिच्या जीवनात काळाशार अंधार दाटत असतानाच तिच्या मावशीच्या रूपाने अचानक सूर्यासारखा प्रकाश तिला दिसू लागतो. मंजुळेच्या जीवनाला कलाटणी मिळते. तिचे यातनापर्व संपून आनंदी जीवनाचा प्रारंभ होतो.

या कादंबरीत तीन प्रमुख व्यक्तिरेखा आहेत — मंजुळा, बाळासाहेब आणि रंगराव. मंजुळा कादंबरीची नायिका आहे. मंजुळेच्या आयुष्याची विविध वळणे टिपण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत. सुरुवातीला गरिबीच्या संसारातही समाधानी दिसणारी मंजुळा वाचकांना भेटते. नवऱ्याची समजूत काढणारी आणि प्रसंगी कोंड्याचा मांडा खाणारी मंजुळा हिंमतवान आहे, हेही पटते. नंतरच्या प्रत्येक प्रसंगांतून तिच्यावर संकटांचा भडिमार होताना दिसतो. या सर्व संकटांतून ती बाहेर पडून तिचा पुनर्जन्मच होतो, असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. पूर्वीची कात टाकून पूर्णतः हिरकणीच्या नव्या रूपात जेव्हा ती वाचकांसमोर येते, तेव्हा तिचे केवळ नावच बदलले नसते तर तिची वैचारिक पातळीही विलक्षण बदललेली असते. हिंदूधर्म, संस्कृती, देश्याव्यवसाय, जातिव्यवस्था अशा विविध विषयांवर चर्चा करण्याइतपत ती बद्धिवंत झालेली असते. एक स्त्री म्हणून जितकी दुःखे तिच्या वाट्याला येतात, ती सर्व भोगून, सर्व यातनांतून प्रवास करत ती बाहेर पडते. या सगळ्या दुःखद घटनांतून तिचा नवा जन्म होतो. हिरकणीचा अवतार जणू तिला प्राप्त होतो आणि उर्वरित आयुष्य ती समाजातील दुःखी, पीडित लोकांच्या कल्याणासाठी झटू लागते. बाळासाहेबांमुळे तिच्या जीवनात असे दुःख येते तरी त्यांच्याबद्दल तिला आदरच वाटतो.

बाळासाहेबांची व्यक्तिरेखा लेखकाने उठावदार केली आहे. बापूसाहेब इजारदाराचा मुलगा वडील जिवंत असेपर्यंत त्याच्या दबावाखाली असतो. नंतर मात्र रंगरावच्या सोबतीने जीवनातील सर्व दुर्गुणांचा यथेच्छ उपभोग घेतो. मनाने तो दुष्ट नाही, असे लेखकाचे मत आहे. मंजुळेवरील संकटांना आपण कारणीभूत आहोत, याची जाणीव व खंत त्याला आहे. तिला आर्थिक मदतही तो करतो. मात्र ती मदत तिच्यापर्यंत पोचत नाही. रंगरावमुळे त्याला अनेक निषिद्ध असे षौक लागतात आणि त्यामुळेच त्याच्या सर्वनाशाकडे त्याचे जीवन जाते. त्याच्या पत्नीवरही तो अन्याय करतो आणि जेव्हा या सर्व गोष्टींचा त्याला पश्चात्ताप होतो, तेव्हा दारूत विष घेऊन ताे जीवन संपवतो.

मंजुळा आणि बाळासाहेब यांच्या व्यक्तिरेखांइतकीच महत्त्वाची व्यक्तिरेखा म्हणजे रंगराव. दुष्ट प्रवृत्तीचे हे पात्र कथानकाला सातत्याने गती देताना दिसते. मंजुळा आणि बाळासाहेबांच्या शोकातिकेस हेच पात्र कारणीभूत ठरते. वृत्तीने दीर्घ धोरणी, संधीसाधू, पाताळयंत्री, स्तुतिपाठक असा बिलंदर रंगराव लेखक पां.श्रा. गोरे यांनी वर्णन केला आहे. बाळासाहेबांना बाई, बाटली, तमाशा, शंकरपट असे नाद तो लावतो. आपली चैन सदोदित सुरू राहावी म्हणून यवतमाळच्या माणिकशेठकडून तो बाळासाहेबांना कर्जही मिळवून देतो. बाळासाहेब आणि त्यांच्या पत्नीमधील वादाला, वैमनस्याला हा रंगरावच कारणीभूत असतो. तिच्यावर तो वाईट नजर ठेवतो. मंजुळेचाही तो दोन वेळा विनयभंग करतो. बाळासाहेबांच्या कारभारावर लक्ष ठेवणारा असल्याने त्यातून तो स्वतःची भरपूर कमाई करून घेतो. याची माहिती बाळासाहेबांना होते; परंतु तोपर्यंत तो स्वतःच पूर्ण लुबाडला गेला असतो.

या व्यक्तिरेखांशिवाय लेखकाने बापूसाहेब, गजरा, गिरजा, लक्ष्मी ही पात्रेही वर्णन केलेली आहेत. बापूसाहेब पूर्वीच्या काळातील इजारदाराचा इरसाल नमुना आहे. गावातील लोकांच्या अडचणींचा फायदा घेऊन त्यांना लुबाडणे हेच त्याचे काम आहे. गजरा ही मंजुळेची जिवाभावाची मैत्रीण. तिची स्थिती आणि बाळासाहेबांच्या पत्नीची स्थिती सारखीच आहे. दोघीही समान परिस्थितीच्या बळी आहेत.

मूल्यमापन

वैदर्भीय खेड्यातले जीवन तंतोतंत उभे करण्यात लेखक पुष्कळच यशस्वी झाले आहेत. खेड्यातील वातावरण, कामधंदे, व्यक्तींच्या बोलण्याच्या रीतीभाती, अघळपघळपणा या बाबी लेखकाने अत्यंत बारकाईने टिपून नेमक्या शब्दांत मांडल्या आहेत. नयदीवर धुणे धुण्यासाठी जमलेल्या मुलींनी एकमेकींची केलेली टिंगल, धट्टा तसेच चंद्रा, मैना, गजरा, तानी या तरुणींच्या आपापसातील गुजगोष्टी, शेतकामाच्या वेळी मजूर स्त्रियांच्या गप्पा, नारायणने म्हटलेले डोबड्या आणि साजऱ्या बायकोचे गाणे, याला उत्तर म्हणून हरिणीने ऐकवलेली निळकंठ सुलकेची हृदयस्पर्शी कहाणी, श्रीमंतांच्या

दबावाखाली कार्यरत असलेली ग्रामपंचायत, इतरांच्या जीवघेण्या दुःखात आनंद मानण्याची आसुरी वृत्तीची माणसे अशा विविधांगी वर्णनांनी ही कादंबरी ओथंबलेली आहे.

काही खटकणाऱ्या बाबी अशा — पहिली बाब म्हणजे भाषा. कादंबरीतील मंजुळेपासून तर बाळासाहेबांसह गजरा, सुंदराबाई अशी सर्वच पात्रे इतकेच काय तर लेखकही निवेदन करित असताना ठसकेदार, लयबद्ध भाषेतच बोलताना दिसतात. संभाषण लयीत आणण्यासाठी लेखकाने शब्दांच्या जोड्या जमवण्याचा खटाटोप केल्याचे दिसते. कादंबरीच्या प्रारंभापासून अखेरपर्यंत ठसकेदार वाक्यांचीच लयलूट आढळते. सुरुवातीला या गोष्टीचे कौतुक वाटते, मनोरंजन होते; पण नंतर सुखाचा प्रसंग असो की दुःखाचा, सर्वच ठिकाणी अशी भाषा आल्याने ती कृत्रिम वाटते. शब्दांच्या नादात घोटाळत राहिल्याने त्यातील चैतन्य हरवते व वाचकांच्या हृदयाचा ठाव घेण्यात लेखक कमी पडतात.

दुसरी खटकणारी बाब म्हणजे कादंबरीतील अनावश्यक चर्चा. कादंबरीतील कथानकाला चर्चेने अवरुद्ध करू नये, असे म्हटले जाते. केवळ माहिती पुरविण्यासाठी चर्चा पेरल्या गेल्या तर आस्वादक्षमतेला धक्का पोचतो. या कादंबरीतील काही प्रकरणे गोष्टीवेल्हाणपणात किंवा वादविवादाच्या कारणातून चर्चेत रमल्याचे दिसते. तिसऱ्या प्रकरणात सोनबा—तानबाची प्रदीर्घ चर्चा, सतराव्या प्रकरणातील बापूसाहेब—भाऊसाहेबांची चर्चा, एकोणिसाव्या प्रकरणातील गिरिजा—गजरा यांचे संभाषण, सत्ताविसाव्या प्रकरणातील बाबासाहेब—हिरकणी यांच्यातील संवाद हे सर्व बघितले की जाणवते की केवळ चर्चेसाठी हा खटाटोप आहे. कादंबरीतील कथानक विकासात त्यांचा किती सहयोग आहे, हा प्रश्न उपस्थित होतो. या सर्व चर्चा वरवरच्या वाटतात. स्त्री—पुरुष संबंधांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन, वेश्यावृत्तीची कारणे, वेश्यांची समाजाला गरज, जाती समस्यांवर उपाय, कर्मकांडात अडकलेला धर्म, चातुर्वर्ण्य व्यवस्था अशा कितीतरी विषयांवरील चर्चा ह्या वाचकांना कंटाळा येईपर्यंत वर्णन केल्या आहेत. हिरकणीचे मूलभूत प्रश्न अतिशय आलंकारिक म्हणून कृत्रिम बनून आपली स्वाभाविकता गमावून बसताना आढळतात. तेहतिसाव्या प्रकरणात ती रत्नापूर खेड्यातील आगप्रस्तांच्या मदतीसाठी जातानाचे वर्णन आहे. त्यावेळी ती एक वाक्य उच्चारते, 'बाबासाहेब, उपेक्षेने गंजून चाललेले अक्षम्य, अनास्थेने उकिरड्यावर उघडे पडलेले, हे मानवजातीचे दिव्य अलंकार आपल्या मूलभूत दीप्तीने केव्हा झळकणार?' अशा वाक्यांमुळे स्वाभाविकता हरवल्यासारखी वाटते.

समारोप

या कादंबरीतील दोष म्हणजे सातत्याने ठसकेदार, लयबद्ध भाषेतच बोलताना दिसणारी सर्व पात्रे, लेखकाने शब्दांच्या जोड्या जमवण्याचा केलेला खटाटोप आणि गोष्टीवेल्हाणपणात किंवा वादविवादाच्या कारणातून अनावश्यक चर्चेत रमलेली पात्रे. या कारणांनी आस्वादक्षमतेवर परिणाम होतो. सुरुवातीला नायिकेच्या सौंदर्यवर्णनात व काहीशा शृंगारिक वर्णनात रमलेली लेखकाची लेखणी नंतर समस्याप्रधानतत्त्वाकडे वळली आहे. या कादंबरीची वैशिष्ट्ये म्हणजे खेड्यातील वातावरण, कामधंदे, व्यक्तींच्या बोलण्याच्या रीतीभाती, अघळपघळपणा या बाबी लेखकाने अत्यंत बारकाईने टिपून नेमक्या शब्दांत मांडल्या आहेत. तिच्यात आलेले वऱ्हाडचे वर्णन, वैदर्भीय बोलीत नसली तरी बऱ्याच वैदर्भीय शब्दांची रेलचेल, मुक्त हस्ताने केलेला म्हणी व वाक्प्रचारांचा वापर आणि उत्तम अशी तत्कालीन समस्याप्रधान कादंबरी म्हणून तिची गणना करता येईल. वैदर्भीय वाक्प्रचार आणि म्हणींचा हा ज्ञानकोश आहे, असे गौरवोद्गार डॉ. भाऊ मांडवकर यांनी काढले होते. एकंदरीत बदलत्या वळणावरील एक उत्कृष्ट कादंबरी म्हणून पांडुरंग श्रावण गोरे यांच्या 'कात टाकलेली नागीण'कडे बघता येते.

संदर्भ

१. गोरे पांडुरंग श्रावण, कात टाकलेली नागीण, प्रथमावृत्ती, १९६१, पृ. १३
२. उनि. पृ. ११८

संदर्भग्रंथ

१. कुळकर्णी अ.अं., प्रदक्षिणा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६८
२. देशपांडे कुसुमावती, मराठी कादंबरी पहिले शतक, मुंबई मराठी साहित्य संघ, मुंबई, प्रथमावृत्ती १९७५